

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 9, Αρ. 1 (2016)

Τεύχος 9-10

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Θεματικός τόμος: Ζητήματα του σύγχρονου παιδαγωγικού λόγου: Προβληματισμοί, θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές πρακτικές
Επιμέλεια Τεύχους: Μαρία Δάρρα & Αλιβίζος Σοφός

Τεύχος, 9-10 2018

Η δομική βία στα εν χρήσει σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Αικατερίνη Τσέκου

doi: [10.12681/revmata.31169](https://doi.org/10.12681/revmata.31169)

Copyright © 2022, Αικατερίνη Τσέκου

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4/#).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσέκου Α. (2022). Η δομική βία στα εν χρήσει σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 9(1), 136–145. <https://doi.org/10.12681/revmata.31169>

Η δομική βία στα εν χρήσει σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Τσέκου Αικατερίνη¹
aikatsekou@yahoo.gr

Abstract

The purpose of this research is to document the structural violence as projected in textbooks of Religious Education of Junior and Senior High schools. Six (6) textbooks of Religious Education of Junior and Senior High schools are the subject of the research work. The method used is the *qualitative content analysis*. The analysis reveals that the examined textbooks of Religious Education, condemn the structural violence which is linked to socio-economic and political incentives in order for pupils to acquire similar attitudes and behaviors to become active citizens in building peaceful and evenhanded societies.

Keywords: Structural violence, Pedagogy of Peace, School Textbooks of Religious Education, conflicts, war

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας να καταγράψει τη δομική βία όπως προβάλλεται στα εν χρήσει σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Υλικό της έρευνας αποτέλεσαν έξι (6) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών Γυμνασίου και Λυκείου, ενώ η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου*. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία, καταδικάζουν τη δομική βία η οποία συνδέεται με κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά κίνητρα, προκειμένου οι μαθητές και οι μαθήτριες να αποκτήσουν ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές ώστε να καταστούν ενεργοί πολίτες στη δόμηση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Λέξεις κλειδιά: Δομική βία, Παιδαγωγική της Ειρήνης, Σχολικά Βιβλία Θρησκευτικών

1.Εισαγωγή

Θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας αποτελούν η Παιδαγωγική της Ειρήνης, η θεωρία του Νορβηγού ερευνητή της ειρήνης Johan Galtung για την έμμεση/δομική ή διαρθρωτική βία, η Διεθνής Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και η αντίστοιχη πολιτική προσέγγιση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ειδικότερα:

Η *Παιδαγωγική της Ειρήνης* εμφανίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερη όμως ανάπτυξη γνώρισε μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Μπονίδης, 1998, 2003, υπό έκδοση). Είναι ο ειδικός επιστημονικός κλάδος της Παιδαγωγικής, ο οποίος επιδιώκει μέσα από παιδαγωγικές διαδικασίες να απαλείψει από το μυαλό των εκπαιδευόμενων αντιλήψεις που στηρίζονται σε βίαια πρότυπα, να ενισχύσει το αίσθημα της ανοχής και σεβασμού της ιδιαιτερότητας, να αποδυναμώσει τα στερεότυπα, να καλλιεργήσει το αίσθημα μιας συλλογικής ταυτότητας και να συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων εδραιωμένης στην ειρήνη (Harris, 2004, Hettler & Johnston, 2009). Καλύπτει όλο το φάσμα της τυπικής και της άτυπης εκπαίδευσης, στοχεύει στην καλλιέργεια γνώσεων στάσεων, αξιών, δεξιοτήτων, συμπεριφορών που απαιτούνται για την καλλιέργεια ενός πολιτισμού ειρήνης (Danesh, 2006, Bajai & Brantmeier, 2010). Επιπλέον, έχει επίκεντρο τους μαθητές και την κοινωνία και αποβλέπει στην εξασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της διαπολιτισμικής κατανόησης, του διεθνούς διαλόγου, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του σεβασμού για τη ζωή, της δέσμευσης για τη μη βία, θεωρώντας ότι η εξασφάλιση και εδραίωση

¹ M.Sc Παιδαγωγικής, Διδάκτωρ Σχολικής Παιδαγωγικής, ΑΠΘ

μιας παγκόσμιας ειρήνης μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαδικασίας της αγωγής (Μπονίδης, 1998, 2003, υπό έκδοση; Bekerman, 2007, Lum, 2010, Τσέκου, 2015).

Η δομική /έμμεση ή διαρθρωτική βία, δεν είναι συνειδητή και εντοπίζεται στις δομές των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συστημάτων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο (Galtung, 1969). Συνδέεται με τον βαθμό καταπίεσης που δέχονται οι άνθρωποι ανάλογα με το χρώμα, το φύλο, την ηλικία, το γένος την τάξη, τη σεξουαλική τους προτίμηση, τη στέρηση βασικών δικαιωμάτων και θεμελιωδών αναγκών του ανθρώπου. Φαινόμενα έμμεση/δομικής ή διαρθρωτικής βίας μπορεί να είναι η φτώχεια, η ανισότητα, η έλλειψη πρόσβασης σε ιατρική περίθαλψη και στην εκπαίδευση, η πείνα ή ο υποσιτισμός που προκύπτουν από την ανάπτυξη του χρέους της χώρας, την άνιση πρόσβαση στους φυσικούς πόρους συμπεριλαμβανομένης και της γης, τις αθέμιτες οικονομικές σχέσεις μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Επίσης στη δομική βία εντάσσονται η περιθωριοποίηση των μειονοτήτων, η παιδική εκμετάλλευση και κακοποίηση, η μόλυνση του περιβάλλοντος και η καταστροφή της φύσης από τα βιομηχανικά απόβλητα. Διαρθρωτική βία μπορεί επίσης να προκύψει και από τους απλούς ανθρώπους, όταν με τον τρόπο ζωής τους συμμετέχουν και διαιωνίζουν τις άδικες κοινωνικές ή οικονομικές δομές. Η έμμεση/δομική ή διαρθρωτική βία είναι εξίσου επιβλαβής όσο και η άμεση ή προσωπική βία. Ο ανθρώπινος πόνος που προκύπτει, για παράδειγμα, από την παγκόσμια φτώχεια είναι εξίσου σημαντικός και από μια παρόμοια τάξη μεγέθους, όπως ο πόνος και η καταστροφή που προκύπτουν άμεσα από τον πόλεμο (Galtung, 1969).

Παράλληλα, η ενασχόληση με το σχολικό βιβλίο τις τελευταίες δεκαετίες διεθνώς, συνεπικουρεί την ευρέως αποδεκτή, από τον επιστημονικό και εκπαιδευτικό χώρο θέση, πως το σχολικό βιβλίο εν γένει, λειτουργεί ως «διάυλος» μετάδοσης της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής του, αλλά και ως κατεξοχήν πεδίο μετάδοσης αξιών και προτύπων (Μπονίδης, 2004, 2015). Ιδιαίτερα, τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών, της Γλώσσας, της Ιστορίας, της Πολιτικής Αγωγής και της Λογοτεχνίας, μέσω της γνώσης που παρέχουν, συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις ειρηνικές ή βίαιες επιλογές και τη συμπεριφορά των ατόμων καθώς και τη σχέση και την επικοινωνία μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και λαών (Αχλīs, 1983, Μπονίδης, 1988, 2004, 2015, Μαυροσκούφης, 2006; Τσέκου, 2014a, 2014b, 2014c, 2015, 2016). Γι' αυτόν τον λόγο σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η μελέτη των σχολικών βιβλίων υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, με σκοπό την καλλιέργεια πνεύματος αλληλοκατανόησης και την προοπτική ειρηνικής συνύπαρξης, τέθηκε στις προτεραιότητες αρκετών διεθνών οργανισμών, όπως της UNESCO (UNESCO, 1949; 1974; Μπονίδης, 1988, 2004, 2015; υπό έκδοση), του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Ινστιτούτου Διεθνούς Έρευνας Σχολικών Βιβλίων Georg Eckerts (Fritzsche, 1992, Johnsen, 1993, Μπονίδης, 1998, 2004, 2015), ενώ στην Ελλάδα προς την κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιείται στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στη Φιλοσοφική Σχολή, στον Τομέα Παιδαγωγικής, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε.) (Μπονίδης, 2014b), το οποίο τελεί υπό την επιστημονική καθοδήγηση του Αναπληρωτή Καθηγητή Κυριάκου Μπονίδη.

Στο πλαίσιο που προδιαγράφηκε παραπάνω, εντάσσεται και η θεματική της παρούσας έρευνας στην οποία ερευνώνται οι γνώσεις που παρέχονται και οι στάσεις που μπορούν να καλλιεργηθούν μέσα από τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών στους/στις εκπαιδευόμενους/ες σχετικά με την απόρριψη της δομικής βίας, ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών σε τοπικό, κοινωνικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

2.Μέθοδος

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει και να αναλύσει τη δομική βία όπως προβάλλεται στο κείμενο και στο περιεχόμενο των εν χρήσει σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ενταγμένων στο ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους,

υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. Υλικό της έρευνάς μας αποτέλεσαν έξι (6) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών. Μελετήθηκαν 1 βιβλίο της Α΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 2006, 1 βιβλίο της Β΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 2006, 1 βιβλίο της Γ΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 2006, 1 βιβλίο της Α΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 2000, 1 βιβλίο της Β΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1999/2006, 1 βιβλίο της Γ΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1999/2006. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα ανάλυση των υπό έρευνα σχολικών βιβλίων είναι η *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου* (Mayring, 2000, Μπονίδης, 2004, 2014a, 2015, Πουρκός, 2010), με την οποία διερευνήθηκαν, μορφές της δομικής βίας και προτάσεις για την καταπολέμησή της. Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις έγιναν σε μακρο-επίπεδο με ένα «παράδειγμα» της ποιοτικής ανάλυσης το οποίο συζευγνύει τα επιμέρους παραδείγματα της ποιοτικής ανάλυσης με την ερμηνευτική μέθοδο (Μπονίδης 2004, 2014a, 2015). Έτσι, με αφετηρία το σκοπό, τα ερευνητικά ερωτήματα και τα θεωρητικά ερείσματα της έρευνας συγκροτήθηκε ένα σύστημα κατηγοριών βάσει του οποίου αποδελτιώθηκαν οι σχετικές αναφορές στα κείμενα, οι οποίες αναλύθηκαν με τη *Δόμηση Περιεχομένου* και την *Πρότυπη Δόμηση* (Μπονίδης, 2004, 2014a, 2015) ως εξής: Αφού αποδελτιώθηκε με μονάδα καταγραφής το «θέμα» και ταξινομήθηκε σε δελτία, βάσει του συστήματος των (υπο)-κατηγοριών το σχετικό με το αντικείμενο της έρευνας υλικό, περιγράφηκε κατά υποκατηγορία και κατηγορία, με τη *δόμηση περιεχομένου*. Μ' αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτή η αναπαράσταση του αποδελτιωμένου υλικού σε μακρο-επίπεδο. Στη συνέχεια, με την *πρότυπη δόμηση* τεκμηριώθηκαν οι παραφράσεις, αφού επιλέχθηκαν από το υλικό και παρατέθηκαν τα «πρότυπα», με το μέγιστο δυνατό συγκείμενο τους, για κάθε (υπο)-κατηγορία, δηλαδή οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές με κριτήρια το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τη μεγάλη συχνότητα και την ιδιαίτερη διατύπωση και οι οποίες έφεραν ενδιαφέροντα μηνύματα όσον αφορά στην Παιδαγωγική της Ειρήνης. Έπειτα, στο τέλος κάθε βασικής κατηγορίας ακολούθησε η ερμηνεία του υλικού με την *ερμηνευτική* μέθοδο (Θεοδώρου, 1999, Μπονίδης, 2004, 2014a, 2015, Πουρκός, 2010). Στο στάδιο αυτό επιχειρήθηκε με την ερμηνεία των σχετιζομένων με τη θεματική της έρευνας περιεχομένων των υπό εξέταση σχολικών βιβλίων να διαπιστωθεί αν τα συγκεκριμένα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών δρουν ως πεδία διαλόγου στην αντιμετώπιση της δομικής βίας και στη δημιουργία ειρηνικών κοινωνιών.

3.Ανάλυση δεδομένων

Η ανάλυση των παραπάνω βιβλίων καταδεικνύει τα εξής:

I. Η *φτώχεια* και η *ανέχεια* συνδέονται με την άνιση οικονομική διαστρωμάτωση των κοινωνιών και η οποία ευθύνεται για τη διαίρεση των ανθρώπων σε πλούσιους και φτωχούς. Εξαιτίας αυτού, το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων του πλανήτη μας στερείται τα αναγκαία, σε αντίθεση με ένα μικρό ποσοστό ανθρώπων που έχει συγκεντρώσει στη διάθεσή του την πλειονότητα των οικονομικών αγαθών, γεγονός που απαιτεί ευρύτερες κινητοποιήσεις και αλλαγές σε θεσμικό επίπεδο. Γίνεται αναφορά σε χώρες που μαστίζονται από τη φτώχεια όπως η Ινδία, σε οικονομικά εξαρτώμενες από Δυτικά κεφάλαια χώρες, στις αρνητικές επιπτώσεις της αποικιοκρατίας σε χώρες της Αφρικής, Ασίας και Λατινικής Αμερικής. Γίνεται αναφορά στη θεολογία της απελευθέρωσης που αναπτύχθηκε στη Λατινική Αμερική και οργάνωσε την αντίσταση των φτωχών τάξεων εναντίον των ισχυρά οικονομικά κρατούντων. Παράλληλα, το πρόβλημα της φτώχειας καταγράφεται επίσης με αναφορές που αντλούν τη θεματική τους από την Ορθόδοξη Χριστιανική ηθική περί πλούτου και πλεονεξίας εμπνευσμένες από την αγιογραφική, πατερική και εκκλησιαστική Ορθόδοξη γραμματεία τονίζοντας την ατομική και συλλογική ευθύνη για τη φτώχεια και την ανέχεια:

-Οι μορφές της σύγχρονης αδικίας συναρτώνται με την οικονομική διαστρωμάτωση των κοινωνιών... Αποτελέσματα αυτής της κατάστασης είναι η φτώχεια και η ανέχεια που χαρακτηρίζει κάθε εποχή και η διάκριση των ανθρώπων ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια. (Β΄ Λυκείου 2006: 140).

II. Τίθεται το πρόβλημα της πείνας και του υποσιτισμού συνδέοντάς το με την άνιση οικονομική διαστρωμάτωση των κοινωνιών γεγονός που απαιτεί θεσμικές αλλαγές, ενώ

παράλληλα γίνεται αναφορά σε χώρες που μαστίζονται από την πείνα όπως η Αιθιοπία και οι χώρες της Αφρικής και της Ασίας:

-τότε “τρίτος” κόσμος είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες της Αφρικής και της Ασίας, αυτές που, μετά από αιώνες αποικιοκρατίας, μαστίζονται από την πείνα, τη φτώχεια, τις επιδημίες, τον αναλφαβητισμό, έχοντας οικονομίες εξαρτημένες από δυτικά κεφάλαια. (Γ’ Λυκείου 2006: 58).

III. Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα εμφανίζεται ως απόρροια πολέμων, οικονομικών, κοινωνικών ή πολιτικών κρίσεων. Καταγράφονται οι απάνθρωπες συνθήκες προσφύγων ή μεταναστών στις χώρες υποδοχής, οι οποίοι εκτός του ότι βιώνουν την αποξένωση, γίνονται τις περισσότερες φορές αντικείμενο εκμετάλλευσης, δουλεύοντας σκληρά χωρίς κοινωνική ασφάλιση, με εξευτελιστικό ημερομίσθιο, σε ανθυγιεινές και επικίνδυνες για τη ζωή τους συνθήκες:

-Ο μετανάστης, συνήθως, προέρχεται από κάποια χώρα (βαλκανική, ανατολικοευρωπαϊκή, αφρικανική ή ασιατική), που έχει πληγεί κυρίως από τη φτώχεια, τον πόλεμο ή εσωτερικά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα. Καταφεύγει σε μια χώρα, που θεωρείται ότι ευημερεί, πολλές φορές για ένα κομμάτι ψωμί. Αποξενωμένος από τον τόπο του και τους ανθρώπους του, δουλεύει σκληρά κι απάνθρωπα, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, χωρίς κοινωνική ασφάλιση, με εξευτελιστικά χαμηλό ημερομίσθιο, σε σκληρές εργασιακές συνθήκες, ανθυγιεινές και επικίνδυνες για τη ζωή του πολλές φορές. Κάθε στιγμή διατρέχει τον κίνδυνο της απόλυσης από τη δουλειά του, χωρίς αποζημίωση φυσικά, και απειλείται με απέλαση από τη χώρα μας και βίαιη επάνοδο στην πατρίδα του, όποτε ο δυστυχής αλλοδαπός τολμήσει να παραπονεθεί για τις αδικίες που υφίσταται. (Γ’ Λυκείου 2006: 166).

IV. Γίνεται αναφορά στους άστεγους οι οποίοι ζουν μέσα σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης, αποτελούν ένα σύγχρονο κοινωνικό πρόβλημα άμεσα συνδεδεμένο με την οικονομική δυσπραγία, ορατό στους άνεργους και σε οικονομικά αδύναμα ηλικιωμένα άτομα:

-Ο άστεγος, προέρχεται από την τάξη των ανέργων, κι όχι μόνο... για να καταλήξουν να παρασιτούν σε σιδηροδρομικούς σταθμούς, δημόσιους κήπους ή ερειπωμένα σπίτια. Στους άστεγους ανήκουν επίσης ηλικιωμένοι, που έχουν εγκαταλειφθεί από τους οικείους τους και μη διαθέτοντας σταθερό εισόδημα (σύνταξη, μισθώματα) καταντούν να διαβιούν στο περιθώριο της κοινωνίας μας, σε άθλιες τρώγλες και ρυπαρά υπόγεια» (Γ’ Λυκείου 2006: 167).

V. Η δουλεία καταγράφεται ως η απόλυτη στέρηση της ελευθερίας και των βασικών δικαιωμάτων ενός ατόμου ή λαού κατά την οποία ο υπόδουλος καθίσταται “κτήμα” του άλλου εξαιτίας της υποδούλωσής του. Γίνονται αναφορές στις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας, στην καταστρατήγηση του δικαιώματος στη ζωή, στα βασανιστήρια, στις κακοποιήσεις και στο θάνατο των δούλων από τις κακουχίες. Παράλληλα, γίνονται αναφορές στην αποικιοκρατία κατά την οποία υποδουλώθηκαν ιθαγενείς ενώ οι αποικιοκράτες πλούτισαν από το δουλεμπόριο το οποίο επιβιώνει μέχρι σήμερα σε «πολιτισμένες» χώρες με τη μορφή του εμπορίου της λευκής σαρκός, τη σεξουαλική εκμετάλλευση μικρών παιδιών και φτωχών κοριτσιών που προέρχονται από οικονομικά ασθενείς χώρες. Επιπροσθέτως καταγράφεται η άρνηση του θεσμού της δουλείας από την Ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία καθώς και η συμβολή του χριστιανισμού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην έμπρακτη κατάργησή της:

Παρολ’ αυτά ακόμη και σήμερα επιβιώνει το δουλεμπόριο σε επικράτειες που δεν άκουσαν το λόγο του Ευαγγελίου, αλλά και σε πολιτισμένες χώρες (εμπόριο “λευκής σαρκός”, σεξουαλική εκμετάλλευση μικρών παιδιών και φτωχών κοριτσιών που μεταναστεύουν για καλύτερες (!) συνθήκες ζωής, εξουθένωση των οικονομικών μεταναστών κ.ά.)... Γι’ αυτό η Εκκλησία με τη διδασκαλία και κυρίως με το καθημερινό παράδειγμά της συνέβαλε

αποφασιστικά στην έμπρακτη κατάργηση της δουλείας για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, κάνοντας έτσι δυνατή την οριστική εξαφάνιση ενός πανάρχαιου και παγκόσμιου θεσμού» (Γ' Λυκείου 2006: 118).

VI. Ο ρατσισμός εμφανίζεται να συνδέεται με την κρατική εξουσία και τη λήψη εκ μέρους της ρατσιστικών μέτρων τα οποία διαμορφώνουν αρνητικά στερεότυπα, προκαταλήψεις και τροφοδοτούν ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές από τους πολίτες ως δέκτες των μέτρων αυτών. Συνδέεται με τις φυλετικές προκαταλήψεις οι οποίες ανάγουν τις βιολογικές/ανθρωπολογικές διαφορές μεταξύ των φυλών προσδιοριστικές της ανωτερότητας ή κατωτερότητας κάποιας φυλής δικαιολογώντας παράλληλα διωγμούς και διακρίσεις της «κατώτερης» φυλής από την «ανώτερη». Παράλληλα, γίνεται λόγος για τον εθνικισμό και τη σχέση του με το, σφωβινισμό ο οποίος καλλιεργεί την περιφρόνηση για τις άλλες πατρίδες και τα άλλα έθνη ορατός κυρίως στη γενοκτονία των Εβραίων από τους Ναζί στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και προβάλλεται η θέση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στην κατάλυση του φυλετικού ρατσισμού και του εθνικισμού. Επιπροσθέτως, καταγράφεται και ο αγώνας προσωπικοτήτων από τον Δυτικό χριστιανισμό οι οποίοι πρωτοστάτησαν στον αγώνα κατά των προκαταλήψεων εναντίον των μαύρων στην Αμερική:

-Η προκατάληψη διαμορφώνει στερεότυπα που καταλήγουν να δικαιολογούν συμφέροντα και αδικίες. Τέτοια φαινόμενα παρουσιάστηκαν στο παρελθόν, όταν παγιώθηκαν συγκεκριμένες φυλετικές προκαταλήψεις που οδήγησαν σε διωγμούς και διακρίσεις. Αυτό συνέβη κυρίως εναντίον των εγχρώμων στην Αμερική... Μέχρι σήμερα πολλοί λαοί διαμορφώνουν στερεότυπα για διαφορετικές φυλές (π.χ. ότι η μαύρη φυλή είναι εκ φύσεως κατώτερη διανοητικά)... Τα αποτελέσματα είναι γνωστά. Ρατσιστικοί νόμοι και οικονομική εκμετάλλευση ακολουθούν την προκατάληψη απέναντι στους θεωρούμενους «κατώτερους» ή «απολίτιστους» (Β' Λυκείου 2006: 155-156).

VII. Μολονότι σε όλα τα σχολικά βιβλία υποστηρίζεται ρητά η ισότητα των δύο φύλων, καταγράφονται αναφορές με σεξιστικό περιεχόμενο, οι οποίες, αφενός, παρουσιάζουν κοινωνικά κατώτερη τη θέση της γυναίκας σε κάποιες κοινωνίες, ακόμα και σύγχρονες, κυρίως Ιουδαϊκές και Ισλαμικές, και αφετέρου, προβάλλουν το στερεοτυπικό ρόλο των δύο φύλων. Παράλληλα, καταγράφονται αναφορές σχετικά με την υποτίμηση της γυναίκας και στη βιβλική προσωπογραφία στην οποία κυριαρχούν οι άντρες, στην είσοδο μόνο των αγοριών στο άγιο Βήμα την τεσσαρακοστή μέρα της γέννησής τους, στην απαγόρευση της χειροτονίας των γυναικών από την Ορθόδοξη χριστιανική εκκλησιαστική παράδοση, στο βοηθητικό ρόλο τους στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται στοιχεία από τη Διεθνή Αμνηστία, για την κακοποίηση γυναικών και τη σεξουαλική εκμετάλλευσή τους, επισείοντας έναν προβληματισμό για τη σύγχρονη χριστιανική κοινωνία η οποία δεν μπόρεσε να σπάσει ολοκληρωτικά τα δεσμά των προκαταλήψεων και της αδικίας εις βάρος των γυναικών:

-«Μερικά στοιχεία της Διεθνούς Αμνηστίας για τον πολιτισμένο κόσμο. Σ' όλο τον κόσμο 1 στις 17 γυναίκες έχει αντιμετωπίσει σοβαρή βία. Στις ΗΠΑ κάθε 15 δευτερόλεπτα ξυλοκοπείται μια γυναίκα. Σε επίσημη έκθεση των ΗΠΑ αναφέρεται ότι κάθε χρόνο 45-50.000 γυναίκες και παιδιά εισάγονται παράνομα στη χώρα και προωθούνται στην πορνεία. Στη Βρετανία την περίοδο 1987-1998 καταγράφηκαν περισσότερες από 2.000 περιπτώσεις βίας και σεξουαλικής κακοποίησης οικιακών βοηθών» (Α' Γυμνασίου 2006: 141).

VIII. Η στέρηση των δικαιωμάτων του παιδιού και η παιδική εκμετάλλευση συνδέεται με τις κοινωνικοπολιτικές δομές και καταγράφεται μέσα από αναφορές που σχετίζονται με: 1. Το ακατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον, στο οποίο το παιδί στερείται τη στοργή, την ηθική και υλική ασφάλεια. Ως λόγοι αυτής της στέρησης προβάλλονται η αδιαφορία των γονέων για τη σωστή διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η έλλειψη κατανόησης τόσο μεταξύ τους όσο και προς τα παιδιά τους και η διάλυση της οικογένειας (διαζύγιο), το οποίο επιφέρει ψυχικά τραύματα στα παιδιά. 2. Οικονομικούς λόγους που αναγκάζουν τους γονείς και τα παιδιά, αφενός να ζουν μακριά από το φυσικό περιβάλλον, σε μεγάλα αστικά κέντρα με επαχθείς όρους διαβίωσης για

τα παιδιά, σε ασφυκτικούς χώρους πολυκατοικιών, χωρίς ησυχία και ελευθερία κινήσεων, σε μολυσμένη ατμόσφαιρά, σε αγχώδης ρυθμούς ζωής, στοιχεία που καλλιεργούν στα παιδιά έντονες ψυχικές αντιδράσεις και βίαιη συμπεριφορά. 3. Τη στρατιωτική εκπαίδευση ανήλικων αγοριών ή την υποχρεωτική στρατολόγηση ανήλικων παιδιών. 4. Τη σεξουαλική εκμετάλλευση μικρών παιδιών, κυρίως κοριτσιών. 5. Την παιδική εργασία σε συνθήκες συνήθως επιβλαβείς και επικίνδυνες για την υγεία τους, ως σύγχρονο φαινόμενο που παρατηρείται τόσο σε υποανάπτυκτες, αναπτυσσόμενες όσο και σε κοινωνικά προηγμένες χώρες, παράλληλα με τη στέρηση του δικαιωμάτος τους για μόρφωση και εκπαίδευση:

- Προβλήματα παιδιών στο σύγχρονο κόσμο. 121 εκατομμύρια παιδιά σε όλον τον κόσμο δεν πηγαίνουν σχολείο. 100 εκατομμύρια παιδιά ζουν στον δρόμο και επιβιώνουν με κάθε μέσο. 246 εκατομμύρια παιδιά αναγκάζονται να εργαστούν για να ζήσουν. Τα 180 εκατομμύρια από αυτά εργάζονται σε επιβλαβείς και επικίνδυνες εργασίες... Δύο εκατομμύρια παιδιά πωλούνται, απάγονται ή γίνονται θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης (Από στοιχεία της Unicef του 2004). (Α' Γυμνασίου 2006: 74).

IX. Προβάλλεται η σοβαρότητα των *οικολογικών προβλημάτων* λόγω της λανθασμένης ανθρώπινης παρέμβασης. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα: 1. Διάφορες όψεις του οικολογικού προβλήματος και τις αιτιάσεις τους, όπως η εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων της γης, η καταστροφή βιοτόπων, η εξαφάνιση σπάνιων ειδών του ζωικού βασιλείου, οι κλιματολογικές ανωμαλίες, η ρύπανση των θαλασσών, λιμνών και ποταμών από βιομηχανικά απόβλητα, η μόλυνση της ατμόσφαιρας από καυσαέρια οχημάτων ή βιομηχανικά απόβλητα, η μόλυνση του φυσικού περιβάλλοντος από τα ραδιενεργά απόβλητα και την έκλυση ραδιενέργειας στις περιπτώσεις ατυχημάτων. 2. Την οικολογική θέση της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας για τη δημιουργία του κόσμου από τον Θεό, τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος από τον άνθρωπο, τη φροντίδα των ζώων από τον άνθρωπο μέσα από τη διήγηση της ονοματοδοσίας των ζώων κατά τη δημιουργία, την αειφόρο ανάπτυξη. 3. Παρουσιάζεται η διαχριστιανική και διορθόδοξη κινητοποίηση για την προστασία του περιβάλλοντος. 4. Προβάλλεται η δραστηριοποίηση οικολογικών οργανώσεων, προσωπικοτήτων διεθνούς κύρους και πολιτικών κομμάτων για την αποτροπή οικολογικών καταστροφών ή τη λήψη μέτρων προστασίας σε άμεσα επαπειλούμενες περιοχές του πλανήτη:

- ...σχηματίστηκαν οι πρώτες οικολογικές οργανώσεις πολιτών (από τη "Λέσχη της Ρώμης" μέχρι την πασίγνωστη "Greenpeace" ή το WWF (World Wide Foundation, "Διεθνές Ταμείο για τη Φύση"), δραστηριοποιήθηκαν προσωπικότητες διεθνούς κύρους, συγκροτήθηκαν πολιτικά κόμματα (όπως οι "Πράσινοι" στη Γερμανία) και σημειώθηκαν δυναμικές παρεμβάσεις για την αποτροπή οικολογικών καταστροφών ή τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων προστασίας σε άμεσα επαπειλούμενες περιοχές του πλανήτη μας. (Γ' Λυκείου 2006: 151).

X. Σημειώνεται η *υποχρέωση του κάθε ατόμου για πολιτική καλλιέργεια*, ορατή μέσα από το ενδιαφέρον για τα κοινά, από τη μάθηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων, από τον αγώνα για μια δημοκρατική πολιτεία και την αντίσταση σε κάθε μορφή τυραννίας, η οποία καταλύει το νόμο και το δίκαιο και καταστρατηγεί τα ανθρώπινα δικαιώματα:

- ... Ο σύγχρονος πολίτης μπορεί και πρέπει να αντιστέκεται στον ολοκληρωτισμό με το να μαθαίνει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του, να απαιτεί και να εφαρμόζει την ισονομία και να αγωνίζεται συνειδητά για μια ευνομούμενη και δημοκρατική πολιτεία αντιστεκόμενος σε κάθε μορφή τυραννίας. Αυτό μπορεί να γίνει με την πολιτική συνειδητοποίηση και το ενδιαφέρον όλων των πολιτών για τα κοινά, καθώς και με τον αγώνα για τη διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων, όταν αυτά δεν αντιστρατεύονται το ευρύτερο συμφέρον της κοινωνίας. (Β' Λυκείου 2006: 167-168).

XI. Προβάλλεται η *ανάγκη για άρση των άδικων κοινωνικοοικονομικών δομών*, και αλλαγές σε θεσμικό επίπεδο που στοχεύουν στην επικράτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Τονίζεται το καθήκον των ανθρώπων να αγωνίζονται για δίκαιη κατανομή των μέσων παραγωγής και των υλικών αγαθών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, ενώ παράλληλα στηλιτεύεται η απάθεια, η αδιαφορία και η μοιρολατρία μπροστά στην κοινωνικοοικονομική ανισότητα. Αναφέρεται ο ρόλος συλλογικών οργάνων συνδικαλιστικών φορέων και διεθνών οργανισμών στην μείωση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, σημείο το οποίο οφείλει να αποτελεί μέρος της στοχοθεσίας των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών συστημάτων. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των χριστιανών προβάλλεται ως απαραίτητος και πρωταγωνιστικός:

-Η παγκόσμια ιστορία σημαδεύεται από γνωστές μεγάλες επαναστάσεις λαών ή κοινωνικών ομάδων με κύριο αίτημα την κοινωνική δικαιοσύνη. Είναι γεγονός ότι τα αποτελέσματα των κινητοποιήσεων αυτών ήταν αρκετά ικανοποιητικά... Συλλογικά όργανα, συνδικαλιστικοί φορείς και διεθνείς οργανισμοί εργάζονται και συνεργάζονται με σκοπό τη σμίκρυνση της απόστασης ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, δυνατούς και αδυνάτους. Η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο έχει μεν κάπως περιοριστεί, αλλά η απάλειψη της είναι ένα από τα αιτήματα και τους στόχους των σύγχρονων κοινωνιών και των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων. (Β' Λυκείου 2006: 140).

XII. Καταγράφονται αναφορές σχετικά με την ευθύνη και την υποχρέωση των ανθρώπων απέναντι στο δικαίωμα της ζωής για όλους αφορμάμενοι από τη χριστιανική θεώρηση της ζωής ως δώρου του Θεού. Κατ' ακολουθία αυτού, ο άνθρωπος πρέπει αφενός να αποφεύγει κάθε πράξη που εκθέτει τη ζωή των άλλων σε κίνδυνο και αφετέρου, να ενδιαφέρεται συνειδητά για τη συντήρηση και την ποιότητα ζωής της δικής του και των άλλων:

-... Κάθε παρέμβαση στο φαινόμενο της ζωής εκ μέρους του ανθρώπου μοιάζει με κλοπή του δώρου του Θεού προς τον άνθρωπο. Η ζωή δεν είναι δική μας, έγινε δική μας. Δε μας ανήκει, αλλά μας χαρίστηκε.... Δεν επιτρέπεται να σπαταλάς ή να καταστρέφεις ό,τι δε σου ανήκει... (Γ' Λυκείου 2006: 125).

XIII. Η υποχρέωση της κοινωνικής αλληλεγγύης καταγράφεται σε άμεση συνάφεια με την υποχρέωση της προσφοράς προς τον συνάνθρωπο χωρίς διακρίσεις. Γίνεται λόγος για κοινωνική, φιλανθρωπικά ιδρύματα και μορφωτικά ιδρύματα, ανάκτηση της ελευθερίας από τη δουλεία, περιορισμό της απληστίας των δυνατών και εξομάλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων. Συνδέεται με την κρατική υποχρέωση για διαμόρφωση φιλανθρωπικών θεσμών απέναντι σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες όπως φτωχοί, χήρες, ορφανά, άρρωστοι, καθώς και σε περιθωριακές κοινωνικές ομάδες όπως οι φυλακισμένοι:

-... Η Εκκλησία βοηθά ανθρώπους που έχουν έντονο οικονομικό πρόβλημα, συντηρεί νοσοκομεία και γηροκομεία, φροντίζει αλλοεθνείς ή αλλόθρησκους σε περιοχές της γης που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση (π.χ. Μέση Ανατολή, Αφρική κ.α.). (Γ' Γυμνασίου 2006: 19).

XIV. Προβάλλεται η κοινωνική δικαιοσύνη στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων ως στοιχείο άρσης της δομικής βίας με αναφορές: 1. Στα Συντάγματα, τους Νόμους και το Διεθνές Δίκαιο ως τρόποι περιφρούρησης της κοινωνικής δικαιοσύνης. 2. Σε ένα δίκαιο σύστημα διακυβέρνησης το οποίο καλλιεργεί την ειρήνη στις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων και προβαίνει στην αντιμετώπιση της κοινωνικής αθλιότητας, της αδικίας και των αιτιών που τις προκαλούν, ώστε να επιτευχθεί η ευημερία των πολιτών σε τοπικό, κοινωνικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. 3. Παράλληλα, η κοινωνική δικαιοσύνη παρουσιάζεται ως επιτεύξιμη μέσα από κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που θα στοχεύουν στην άρση των συμφερόντων των «κατά κόσμων» ισχυρών της γης. Η θέση αυτή προτάσσεται και ως βασική επιδίωξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της αγιογραφικής και πατερικής παράδοσης του Ορθόδοξου Χριστιανισμού:

-Ο δυτικός κόσμος πρέπει επιτέλους να αντιμετωπίσει τις ευθύνες του. Δεν μπορούμε να μιλάμε για ειρήνη και να εννοούμε μια ειρήνη που βολεύει τις δικές μας αποφάσεις και τα

δικά μας συμφέροντα. Το άλλο όνομα για την ειρήνη είναι δικαιοσύνη.... Δεν υπάρχει ελπίδα για ειρήνη και ασφάλεια, χωρίς κοινωνική δικαιοσύνη. Προϋπόθεση είναι η ανάπτυξη των φτωχών περιοχών του πλανήτη. Αναστάσιος Γιαννουλάτος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας. (Α΄ Γυμνασίου 2006: 107).

4. Συμπεράσματα

Η μελέτη των δεδομένων της παρούσας έρευνας επιτρέπει για τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών τις εξής γενικές διαπιστώσεις:

Γνωστοποιούνται στους μαθητές και στις μαθήτριες κάποιες μορφές δομικής βίας όπως η φτώχεια και η ανέχεια, η δουλεία, ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η παιδική εκμετάλλευση η πείνα, ο υποσιτισμός, το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα, το οικολογικό πρόβλημα και οι άστεγοι. Παράλληλα, προβάλλονται οι ευθύνες για την άρση της δομικής βίας μέσα από αναφορές σχετικά με την καλλιέργεια της πολιτικής συνείδησης, την ευθύνη για την άρση των κοινωνικοοικονομικών διακρίσεων, την ευθύνη και υποχρέωση απέναντι στο δικαίωμα της ζωής και της κοινωνικής αλληλεγγύης καθώς και την αναγκαιότητα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στα σχετικά κείμενα οι παραπάνω περιπτώσεις παρουσιάζονται υπό το πρίσμα της κριτικής και παρουσιάζεται η ανάγκη διασφάλισης και εδραίωσης μιας δίκαιης κοινωνίας. Η δομική βία φαίνεται να συνδέεται με την άνιση κοινωνικοοικονομική και πολιτική διαστρωμάτωση με πιθανή πρόθεση να καλλιεργηθούν στους μαθητές και στις μαθήτριες ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές, προκειμένου να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στη δόμηση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Οι αναφορές στη δομική βία, πιθανώς, να αφορούν μια προσπάθεια υιοθέτησης εκ μέρους της πολιτείας των συστάσεων που διατυπώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και εξής από διεθνείς οργανισμούς όπως η UNESCO (UNESCO, 1974), το Συμβούλιο της Ευρώπης (Council of Europe, 1985) και από σύγχρονους παιδαγωγούς (Μπονίδης, 1998; υπό έκδοση; Hicks, 2004) σχετικά με την ανάγκη μιας Εκπαίδευσης για την Ειρήνη, η οποία, κάτω από συστηματική και προγραμματισμένη εκπαιδευτική δράση, θα στοχεύει στην ενδυνάμωση των ατόμων με δεξιότητες, στάσεις και γνώσεις για να μπορέσουν να δημιουργηθούν οι κατάλληλες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες που αναμένεται να οδηγήσουν σε κοινωνική συνοχή και να οικοδομηθεί ένα βιώσιμο περιβάλλον και ένας ασφαλής και δίκαιος κόσμος σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Επίσης, οι αναφορές για τη δομική βία ερμηνεύονται ως απόρροια των γενικότερων κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών καταστάσεων που σημειώθηκαν στην ελλαδική κοινωνία κατά την περίοδο 1997-2006 που συγγράφηκαν τα εν χρήσει σχολικά βιβλία και οι οποίες οδήγησαν, αφενός, σε μια προσπάθεια εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης, και αφετέρου, στην αντιμετώπιση ενδημικών φαινομένων διαφθοράς που εμφανίστηκαν κατά την προαναφερθείσα περίοδο και ίσως κατέστησαν αναγκαία τη συζήτηση για τη δομική βία, ως στρατηγική ενίσχυσης του αγώνα για μια δημοκρατική πολιτεία.

Εν κατακλείδι, θα θεωρούσαμε σκόπιμο τον εμπλουτισμό των περιεχομένων των σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών με περισσότερες αναφορές σε μορφές δομικής βίας, που σχετίζονται με σύγχρονα ενδοκοινωνικά προβλήματα (π.χ. η ελλιπής οργάνωση της γεωργικής παραγωγής που προκαλεί πείνα, η αναποτελεσματική κοινωνική οργάνωση παρεπόμενα της οποίας είναι η φτώχεια, η ανεργία, η οικονομική ανέχεια και η εγκληματικότητα, το ελλιπές νομοθετικό πλαίσιο που επιτρέπει τη διαιώνιση της κοινωνικής αδικίας, το στρεβλό ιατρικό σύστημα υγείας που ευνοεί τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, το κυρίαρχο εκπαιδευτικό μοντέλο, το οποίο συντηρεί τις ανισότητες και εμποδίζει την καλλιέργεια κριτικής σκέψης), με μακροπρόθεσμο στόχο τη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών, οι οποίοι/ες να μπορούν να αλλάξουν την κοινωνία προς το δικαιότερο.

Αναφορές

- Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Bekerman, Z. (2007). Rethinking intergroup encounters: Rescuing praxis from theory, activity from education, and peace/co-existence from identity and culture. *Journal of Peace Education* 4 (1), 21–37.
- Council of Europe (1985). *Recommendation No. R. (85) 7 of the Committee of Ministers to member states on teaching and learning about Human Rights in school*. Strasbourg: Council of Europe.
- Danesh, H. (2006). Towards an integrative theory of peace education. *Journal of Peace Education*, 3 (1), 55-78.
- Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17, 173-183.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6 (3), 167-191.
- Harris, I. (2004). Peace Education theory. *Journal of Peace Education*, 1 (1), 5-20.
- Hettler, S. & Johnston, L. (2009). Living peace: an exploration of experiential peace education, conflict resolution and violence prevention programs for youth. *Journal of Peace Education*, 6 (1), 101-118.
- Hicks, D. (2004). Teaching for tomorrow: how can futures studies contribute to peace education? *Journal of Peace Education*, 1 (1), 165-178.
- Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Transl. L. Sivesind, Oslo: Scandinavian University Press.
- Lum, J. (2010). Peace Education: Past, Present, & Future. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 243-244.
- Mayring, P. (2000). *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2006). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του ‘επεισοδίου Τρίτση’. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή* (σ. 152-196). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μπονίδης, Κ. (1998). *Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Μπονίδης, Κ. (2003). Η παιδαγωγική και η εκπαίδευση της ειρήνης ως φορείς σχεδιασμού και διάχυσης ενός κοινωνικού νεωτερισμού στη ΝΑ Ευρώπη. *Επιστήμες της Αγωγής*, 3, 87-99.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (2014a). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο: Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείζης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό* (σ. 473-479). Αθήνα: Ίων.
- Μπονίδης, Κ. (2014b). The image of the Balkan «other»/the neighbor in the Greek school. Στο: D. Goudiras., & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the “Other”/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 25-40). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Μπονίδης, Κ. (2015). Η Έρευνα και η αξιολογική Έρευνα των σχολικών βιβλίων: Το πεδίο, οι διαστάσεις και το μεθοδολογικό ζήτημα. Στο: Α. Κουλουμπαρίτη (επιμ.), *Το σχολικό βιβλίο: Σχεδιασμός-Εφαρμογή-Αξιολόγηση* (σ.110-142). Αθήνα: Γρηγόρης.

- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση). *Παιδαγωγική της Ειρήνης. Η θεωρία και η πράξη μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην ειρήνη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικολογία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η Φαινομενολογική Μέθοδος Έρευνας: Από τη Φιλοσοφική Προοπτική στην Ποιοτική Έρευνα. Στο: Μ. Πουρκός, & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σ. 371-412). Αθήνα: Τόπος.
- Τσέκου, Α. (2014α). Οι γείτονες βαλκάνιοι λαοί και οι Ρώσοι στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. *Νέα Παιδεία*, 152, 94-110.
- Τσέκου, Α. (2014β). Όψεις εθνοκεντρισμού στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της μεταπολιτευτικής περιόδου 1974-2006: Ο ορθόδοξος εθνικός «εαυτός» και ο εθνικός «άλλος». *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, 19, 117-132.
- Τσέκου, Α. (2014γ). The image of the Balkan peoples in the Secondary Education's textbooks of Religious Education in the period between 1974-2011: A timeless research in the light of Pedagogy of Peace. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 357-370). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2015). *Τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1974-2006): Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τσέκου, Α. (2016). Τα ανθρώπινα Δικαιώματα στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006 υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. *Έρκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων*, 8, 205-217.
- UNESCO (1949). *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as Aids to International Understanding*. Paris: Fortin.
- UNESCO (1974). *Recommendation concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms*. Paris, France: UNESCO. Recommendation adopted by the General Conference of UNESCO at the 18th Session, on 19 November, 1974.